

Németh István
Az amszterdami menedék,
avagy modern művészet
a holokauszt árnyékában

PAUL CITROEN ÉS AZ AMSZTERDAMI
 NIEUWE KUNSTSCHOOL

2019-ben, a Bauhaus alapításának századik évfordulóján nem csupán Németországban, de Európa más országaiban, így többek között Hollandiában is nagyszabású kiállítással emlékeztek meg a modern művészeti, illetve iparművészeti oktatás úttörőinek a munkásságáról, nemzetközi kapcsolatrendszeréről, s a Bauhausban kialakított oktatási módszerek átvételéről és utóhatásáról.¹ Bár a nácik által 1933-ban bezárított Bauhaus utóéletéről, egyes oktatók későbbi, főleg angliai, illetve amerikai tevékenységéről, – így például az 1937-ben Chicagóban alapított, s a magyar Moholy-Nagy László által vezetett New Bauhausról – viszonylag sokat lehet tudni, már jóval kevésbé ismert, hogy 1933 és 1943 között Amszterdamban is működött egy szabadiskola, a Nieuwe Kunstschool (angolul: New Art School, vagy New Art Academy), mely szellemiségében, illetve tanítási gyakorlatában a Bauhaus közvetlen folytatásának, illetve helyi változatának tekinthető.² A szellemi rokonság persze érthető, hiszen, mint látni fogjuk, az itt rövidebb-hosszabb ideig oktató építészek, szobrászok, reklámgrafikusok vagy éppen fényképészek közül korábban többen is a Bauhaus növendékei voltak. Mivel a Nieuwe Kunstschool nem állami intézmény, hanem magánalapítású iskola volt, története – a forrásanyag töredékessége miatt – mindmáig csak részben feldolgozott. A mozaikkockákat összerakva így is körvonalazható, hogy kik is voltak valójában ennek a szellemi műhelynek a legjelentősebb tagjai, illetve, hogy milyen szerepet játszottak az iskola egykori oktatói, diákjai, s a hozzájuk szorosan kötődő egyéb művészek Hollandia kulturális életében a II. világháborút megelőző, illetve az azt követő évtizedekben.

Paul Citroen (1896–1983), aki 1933-ban az amszterdami Nieuwe Kunstschool egyik alapítója

volt, már egész fiatalon, németországi tanulmányai során is egész sor olyan ismert művésszel került kapcsolatba, akik jelentős hatást gyakoroltak későbbi stílusának és művészetszemléletének a kialakulására. Berlinben született, módos zsidó család gyermekeként. Édesapja, Hendrik Roelof Citroen (1865–1932) amszterdami születésű szőrmekereskedő volt, édesanyja pedig a lengyel zsidó családból származó Ellen (Philippi) Citroen (1872–1945), aki a II. világháború vége felé a holokauszt áldozatává vált. Paul 1912-ben a berlini Studien-Ateliers für Malerei und Plastik növendéke lett. Itt sajátította el a festészet és rajzolás alapjait. Többek között olyan kiváló mesterek tanították, mint a legjelentősebb német impresszionista festőként számontartott Max Liebermann,³ vagy éppen Adolph Menzel.

Paul Citroen első igazi találkozása a modern művészettel 1914-ben történt, amikor barátja, Georg Mucbe (1895–1987) – aki később a Bauhausban is oktatott – összeismertette őt Herwarth Waldennel (1879–1941), a *Der Sturm* című híres berlini expresszionista folyóirat főszerkesztőjével, aki egy könyvkiadót és galériát is működtetett. Walden fantáziát látott a fiatalemberben, akit – mint könyvkereskedőt, illetve modern képzőművészeti alkotások értékesítőjét – egy ideig asszisztensként alkalmazott. Az I. világháborút követően (egyelőre csak átmenetileg) Amszterdamba költöző Citroen fiatalkori barátjával, a később az Egyesült Államokban divatfotóival komoly sikereket arató **Erwin Bloemenfelddel** (1897–1969) együtt az 1920-as évek elején a Dada legjelentősebb propagandistájának számított Hollandiában. Bloemenfeld egyébként hamarosan a művész sógora is lett, mivel 1921-ben Paul húgát, Lena Citroent (1897–1994) vette feleségül.⁴

A következő állomás Paul Citroen életében Weimar volt, ahol 1922 és 1924 között a Bauhaus növendékeként képezte tovább magát. **Johannes Itten** (1888–1967) előkészítő tanfolyamára járt, de

Vaszilij Kandinszkij (1866–1944) is azon oktatók közé tartozott, akik maradandó hatást gyakoroltak rá. Ebből az új anyagokkal és technikákkal kísérletező időszakból származik Citroen 1923-ban készült híres fotómontázsa, a *Metropolisz*, mely szerepelt a Bauhaus ugyanezen év júliusában nyílt kiállításán, s csakhamar a művész egyik legismertebb alkotásává vált, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy reprodukcióját *Die Stadt I* cím alatt Moholy-Nagy László is közölte 1925-ben megjelent *Malerei, Fotografie, Film* c. művében. 1924-ben Paul Citroent már ismét Berlinben találjuk, ahol a Bauhausból ismert **Otto Umbehr** (1902–1980) hatására fényképészettel is elkezdett foglalkozni, bár a fotózás csupán az 1920-as évek végétől vált igazán jelentőssé számára.⁵ Az ezt követő években Citroen sokat utazott, Európa nagyvárosait járta, majd 1928-ban véglegesen Amszterdamban telepedett le. Egy évvel később megnősült, a vele közös műteremben dolgozó festő, **Jacob Bendien** (1890–1933) hűgát, Céline (Lien) Bendient vette feleségül. A viszonylag fiatalon, tuberkolózisban elhunyt Bendien egyébként az egyik első olyan holland festő volt, aki (már 1912 táján, párizsi korszakában) teljesen absztrakt műveket is alkotott.⁶ Az 1930-as évek elejétől kezdve a két barát szoros kapcsolatot épített ki Amszterdamban egy sor olyan fiatal avantgárd, s többnyire baloldali művésszel, akik velük rokon művészi és politikai nézeteket vallottak.⁷ Paul Citroen fő műfaja ekkoriban már a portré volt. Az évek során számos híres kortárs művész – hogy itt csupán néhányat említsünk ezek közül –, az amerikai, de egy ideig Amszterdamban élő Estelle (Stella) Reed (1904–1996) táncosnő, a De Stijl-csoport tagjaként ismert építész és bútortervező Gerrit Rietveld (1888–1964), a Londonba költözését megelőzően rövid ideig ugyancsak Amszterdamban tevékenykedő Moholy-Nagy László (1895–1946), a később férjével együtt a holokauszt áldozatává váló festőnő, **Else Berg** (1877–1942), vagy éppen a Hollandiában időző Thomas Mann képmását örökítette meg fotóin, rajzain és festményein.⁸

Időközben, szinte közvetlenül a berlini Bauhaus bezárását követően, Paul Citroen – Charles Roelofs (1897–1962) és Jan Havermans (1892–1964) művésztszársaival közösen – 1933-ban megalapította a Nieuwe Kunstschool néven ismertté vált szabadegyetemet Amszterdamban, mely az első ilyen jellegű (nem államilag támogatott) intézménynek számított Hollandiában.⁹ Mint rövidesen látni fogjuk, még ugyanebben az évben, vagy nem sokkal ezt követően egész sor olyan zsidó származású vagy baloldali nézetei miatt a náci hatalomátvétel után Németországban üldözötté váló művész emigrált Hol-

landiába, akik közül többen ugyancsak a Nieuwe Kunstschool oktatói lettek, vagy legalábbis szoros szakmai, illetve baráti kapcsolatokat ápoltak Paul Citroen körével. Az egyik ilyen művész a német **Hajo** (Hans-Joachim) **Rose** (1910–1989) volt, aki 1930 és 1933 között a Bauhausban tanult, ennek bezárása után rövid ideig Moholy-Nagy László aszisztenseként is dolgozott, majd 1936-ban Amszterdamba emigrált, ahol a Nieuwe Kunstschool docenseként évekig reklámgrafikát és tipográfiát oktatott. Talán ő volt az, aki az amszterdami magániskola tanárai közül a legkövetkezetesebben képviselte a Bauhaus szellemiségét és oktatási módszereit.¹⁰ Felesége, **Katja Rose** (Käthe Rose-Schmidt, 1905–1994) aki korábban ugyancsak a Bauhaus növendéke volt, egy ideig szövést tanított ugyanitt.¹¹ Szintén érdemes itt külön is megemlíteni a harcos kommunista és antifasiszta **Helen Ernst** (1904–1948) nevét, akit a náci hatalomátvétel után rövid időre még börtönbe is zártak Németországban. Ő 1934-ben emigrált Hollandiába, s „Skorpio” fedőnév alatt különféle lapok számára dolgozott illusztrátorként, majd nem sokkal később, **Rachel Fernhout-Pellekaan** (1905–1989) utódként évekig divatrajzot oktatott a Nieuwe Kunstschool keretein belül.¹² Tanítványai közül **Jettie Olivier** (1918–2003), illetve **Joop Hardy** (1918–1883) idővel szintén az említett amszterdami magániskola tanáraivá váltak.¹³

Amennyire tudni lehet, a Nieuwe Kunstschool első sikeres bemutatkozása a kiváló grafikus és tipográfus **Willem Sandberg** (1897–1984) által 1935 tavaszán az amszterdami Stedelijk Museumban rendezett *Onderwijs in toegepaste kunst* (Oktatás az alkalmazott művészetben) c. kiállítás volt, ahol máris felhívták magukra a szakma és a nagyközönség figyelmét.¹⁴ A kiállítást egyébként a V.A.N.K., azaz a Nederlandsche Vereniging voor Ambachts-en Nijverheidskunst (Holland Iparművészeti Egyesület) támogatta, melynek Sandberg maga is tagja volt.¹⁵ A Nieuwe Kunstschool körével később is szoros kapcsolatban álló művész egyébként később a Stedelijk Museum igazgatója is lett, akinek a vezetése mellett az intézmény hamarosan a modern művészet gyűjtésének és bemutatásának egyik legjelentősebb hollandiai helyszínévé vált.¹⁶

A Nieuwe Kunstschool keretein belül folyó művészettörténeti oktatás kezdetben dr. Ernst Scheyer (1900–1985) neve alatt futott, de az ilyen irányú képzés csak később vált igazán jelentőssé, amikor ezt tőle 1938 táján **Hans Jaffé** (1915–1984) vette át, aki 1941-ig vezette ezt a kurzust.¹⁷ A frankfurti zsidó családból származó Jaffé egyébként Scheyerhez hasonlóan szintén 1933-ban, a nácik

Paul Citroen – önarckép, 1930

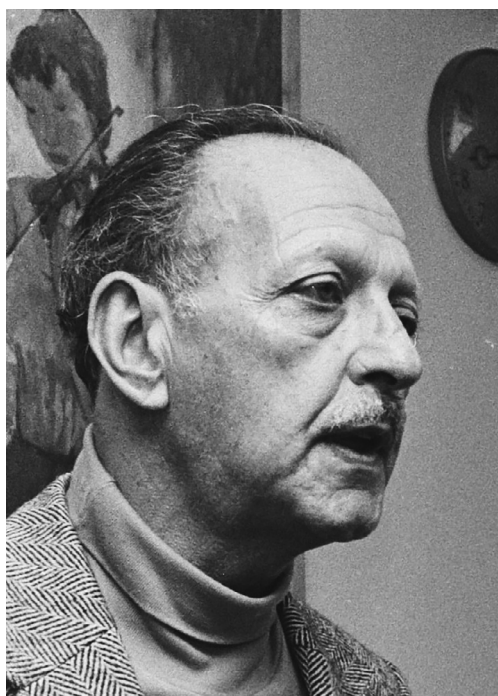
Besnyő Éva –
Elly és Hans Jaffe, 1959

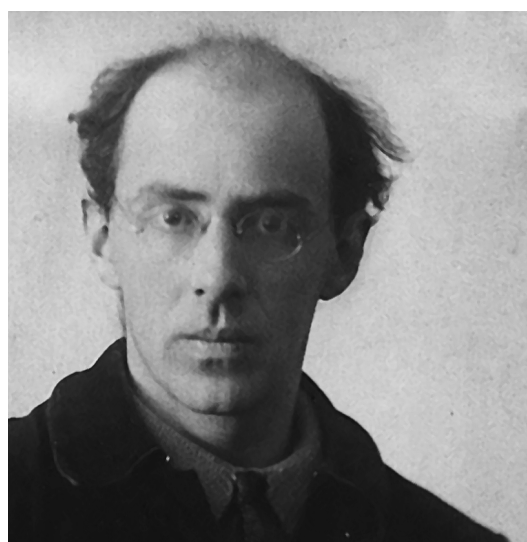
Paul Citroen
– Estella Reed, 1932

Paul Citroen –
Moholy-Nagy László

Hans Jaffe

Paul Citroen – önarckép, 1930

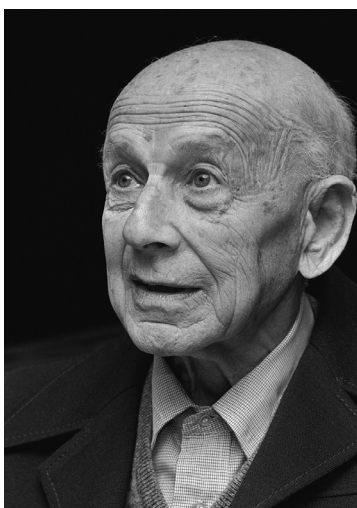
Jettie Olivier rajza,
1941 áprilisa

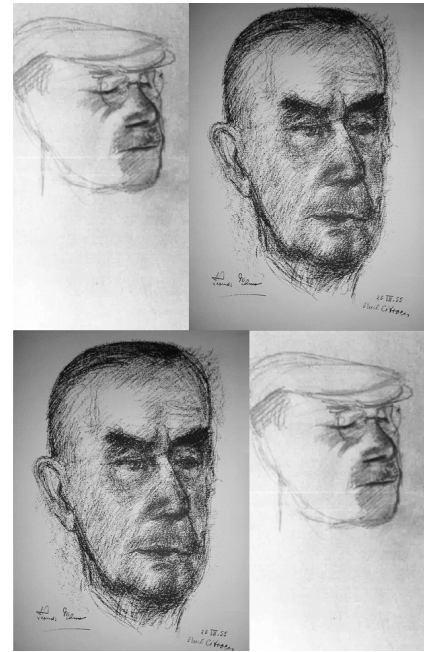
Jacob Bendien
– absztrakt kép

Rachel Fernout Pellekaan
– Hattyú

Paul Citroen, 1981

Paul Citroen
– Thomas Mann

Paul Citroen – Metropolis

hatalomátvételét követően hagyta el Németországot, s emigrált Amszterdamba. Míg azonban kollégája már az 1930-as évek vége felé az Egyesült Államokba települt, Hans Jaffé élete és szakmai pályafutása mint művészettörténész és műkritikus, egyetemi professzor és muzeológus, mindvégig Hollandiához kötődött. 1935-től egészen 1961-ig az amszterdami Stedelijk Museum munkatársa volt, disszertációját a *De Stijl* folyóirat köré csoportosuló művészekről írta, 1963-tól docensként modern és kortárs művészetet oktatott az amszterdami egyetemen, s 1963 és 1976 között a Joods Historisch Museum igazgatói posztját is ő töltötte be.¹⁸

PAUL GUERMONPREZ ÉS A CO-OP 2 REKLÁMIRODA

A Nieuwe Kunstschool oktatói, illetve növendékei közül többek nevével is találkozhatunk a **Paul Guermontprez** (1908–1944) fényképész által 1934 áprilisában alapított amszterdami reklámiroda, a Co-op 2 munkatársai között. Guermontprez szülei azon belga menekültek közé tartoztak, akik az I. világháború idején települtek át Hollandiába. A fiatalember, aki édesapjától örökölte a fotózás iránti érdeklődését, 1932-től a Bauhaus növendékeként építészetet és fényképezést tanult, majd az intézmény bezárása után visszatért Amszterdamba, ahol a Nieuwe Kunstschool docensként 1934 és 1938 között a fényképész szakosztályt vezette, illetve ezzel párhuzamosan (1935 és 1942 között), akár csak egy idő után maga Paul Citroen is, a hágai Királyi Képzőművészeti Akadémián is oktatott. A Co-op 2 egyébként annak a Keizersgracht 498. szám alatt található épületnek a felső emeletén kapott helyet, melynek földszintjén az említett reklámstúdió egyik résztulajdonosának, illetve pénzügyi tanácsadójának, (a korábban testvérével együtt ugyancsak a Bauhausban tanult) **Jan van der Linden** (1907–1993) építésznek az irodája is volt.¹⁹

A korábban a Nieuwe Kunstschool oktatói között már említett Hajo Rose szintén a Co-op 2 egyik alapítótagjának számított, s a kiváló tipográfus, **Charles Jongejans** (1918–1995) ugyancsak kezdetől együtt dolgozott Guermontprezzel a reklámstúdióban. A tárgyalt amszterdami magániskola egykori tanítványai közül – a reklámgrafikus és fényképész **Leo Meter** (1913–1986) vagy a humoros illusztrációiról ismert **Lex (Alexander) Metz** (1913–1985) mellett – érdemes külön is felhívni a

figyelmet **Violette Cornelius** (1919–1998) fotográfusra, illetve a liberális német zsidó családból származó, 1935-ben Amszterdamba települő **Otto Treumann** (1919–2001) grafikusra, akik a náci megszállás idején mindketten aktív szerepet vállaltak az ellenállásban, s a II. világháborút követő évtizedekben a fényképezés, illetve a reklámgrafika jelentős megújítói közé tartoztak Hollandiában.²⁰

A baloldali művészkörökben forgó Violette Cornelius hamar szoros kapcsolatba került azzal a **Gerrit van der Veen** (1902–1944) szobrász által vezetett akciócsoporttal, akik a németek által 1941. november 25-én létrehozott Nederlandsche Kultuurkamer tevékenysége elleni tiltakozásként 1942-től kezdve nagy számban készítettek hamis papírokat, személyi igazolványokat illegálitásban került zsidó képzőművészek, írók, illetve ellenállók számára.²¹ Walter Brandtligt, Maarten van Gilse, Nel Hissing és Guusje Rübsam mellett Violette Cornelius volt ennek a Persoonbewijzen Centrale, vagy röviden PBC néven ismert csoportnak az egyik legfontosabb tagja.

Violette Cornelius egyébként nem csupán fényképeket készített a hamisított dokumentumok számára, hanem az ellenállási mozgalomban részt vevő személyek munkáját is megörökítette fotóival, melyek aztán a *Vrije Kunstenaar* (Szabad Művész) címen kiadott illegális folyóiratban jelentek meg. Érdemes itt megjegyezni, hogy Guusje Rübsam mellett ő volt az egyetlen, aki az említett csoport tagjai közül megérte a felszabadulást. A többieket nem sokkal a háború vége előtt lebuktatták, s kivégezték.²² Otto Treumann ugyancsak azon művészek egyike volt, akinek zsidó származása miatt a náci megszállás idején illegálitásban kellett vonulnia. 1943 és 1945 között Violette Corneliushoz hasonlóan ő is aktív szerepet vállalt különféle hamisított személyi iratok, illetve étkezési jegyek készítésében, s tudjuk, hogy grafikai munkássága a II. világháborút követően is szorosan kapcsolódott a helyi zsidó közösséghez, illetve az amszterdami Joods Historisch Museumhoz.²³ Neki sikerült szerencsésen túlélnie a zsidóüldözést, szülei azonban a holokauszt áldozatai lettek. Érdemes itt talán azt is külön megemlíteni, hogy Treumann – Paul Citroenhez hasonlóan – azok közé a Németországból Hollandiába települt zsidó származású alkotók közé tartozott, akiknek a jelentőségét önmagában is érzékelteti, hogy rajzaikból, illetve grafikáikból idővel még Jeruzsálemben is kiállítást rendeztek.²⁴

Paul Guermontprez személye, illetve az általa alapított amszterdami reklám- és fényképezéstúdió

kapcsán érdemes még megemlíteni, hogy a Co-op 2 munkatársai között egy magyar származású grafikus, tipográfus és fotóművész, a pozsonyi **Csáder László/Ladislav Csáder** (1909–1975) nevét is felfedezhetjük. A fiatal korától baloldali avantgárd körökben mozgó Csáder 1929 és 1931 között a pesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola növendéke volt grafika szakon, majd Pozsonyban tanult tovább.²⁵ 1936-ban utazott ki Hollandiába, ahol hamarosan a már korábban említett amszterdami reklámiroda, a Co-op 2 munkatársa lett. Amennyire tudni lehet, Jan van der Linden figyelmét, a vele egyidőben a Bauhausban tanult szlovák fényképésznő, Irena Blühová hívta fel a tehetséges pozsonyi fiatalemberre. 1942-ig tartó hollandiai tartózkodása idején egyébként Csáder a Nieuwe Kunstschool esti kurzusait is gyakran látogatta.²⁶ Különbő holland cégeknek, így például a Metz & Co-nak, az A.B.C. AzBestCentnek vagy a Bijenkorf-nak, sőt külföldi partnereknek is dolgozott. Tudható, hogy Amszterdamban olyan kiváló művészekkel állt munkakapcsolatban, mint a korábban már említett Hajo Rose, a nem sokkal korábban a Szovjetunióból hazatért bútortervező és építész, **Mart Stam** (1899–1986), a reklámgrafikus **Wim Brusse** (1910–1978) vagy a híres tipográfus, **Stefan Schlesinger** (1896–1944).²⁷

A bécsi zsidó családból származó Schlesinger élet- és családtörténete egyébként nem csupán meg-rázó – a tragikus végkifejlett miatt –, de felesége önfeláldozó, rendkívül emberi gesztusa miatt egyúttal igen megindító is. Stefan 1924. február 27-én, még Bécsben házasodott össze a nála tizennégy évvel idősebb Anna Kerdijkkal (1882–1944), egy igen tehetséges és befolyásos holland zsidó család sarjával, de már egy évvel később – talán az I. világháborút követő gazdasági krízis, s a fokozódó antiszemitizmus miatt – áttelepültek Amszterdamba. Stefan Schlesinger hamar otthon érezte magát Hollandiában, ahol a Wiener Werkstätte növendékeként korábban szerzett szakmai tapasztalatait remekül tudta kamatoztatni. Tehetségét nagyra értékelték, s egyre jelentősebb megrendeléseket kapott plakátok, kalendáriumok, hirdetések vagy éppen könyvborítók tervezésére. A sikertörténetnek azonban a német megszállás után csakhamar vége szakadt. Egy darabig még taníthatott a zsidó szegregáció jegyében 1941 novemberében Amszterdamban létrehozott **Joodse Kunstnijverheidschool Van Leer** oktatójaként, s mindez (legalábbis átmenetileg) bizonyos védeltséget jelentett számára.²⁸ Többek között olyan jeles művészkollégákkal dolgozott itt együtt, mint a szobrász **Jaap Kaas** (1898–1972), aki az is-

kola igazgatói tisztjét is betöltötte, vagy a kiváló reklámgrafikus és tipográfus **Fré** (Frederika Sophia) **Cohen** (1903–1943), akinek egy ideig sikerült elrejtőznie a nácik elől, 1943. június 10-én azonban a németek letartóztatták, s ekkor inkább az öngyilkosságba menekült.²⁹

Sorsát Sefan Schlesinger sem kerülhette el. 1942 júliusában őt is a westerborki gyűjtőtáborba szállították. Rajztudása miatt egy olyan csoportba osztották be, melynek tagjai terveket készítettek bizonyos kiszolgáló épületek számára. Több vázlatrajza is fennmaradt ebből az időszakból. Feleségének talán sikerülhetett volna elkerülnie a közelgő végzetet, de mivel az asszony úgy érezte, hogy neki minden körülmények között a férje mellett van a helye, utólag önként követte Stefán Schlezingert a táborba. 1944. szeptember elejéig maradtak Westerborkban, ahonnan először a csehországi Terezín városában kialakított táborba, majd nem sokkal később Auschwitzba szállították őket. 1944. október elején itt érte őket a halál, néhány nap különbséggel.

Paul Guermonprez, a Co-op 2 reklámiroda alapítója egyébként szintén nem érthette meg a II. világháború végét. 1943-ban ő is csatlakozott a hollandiai ellenállók különböző helyi csoportjainak a tevékenységét koordináló Ellenállási Tanácshoz (Raad van Verzet), s több általuk szervezett szabotázsakcióban személyesen is részt vett. 1944 májusában, a Huis van Bewaring vagy Weteringschans néven ismert hírheft amszterdami fogházban őrzött ellenállók kiszabadítására szervezett akciójuk során elfogták, s 1944. június 10-én a sikertelen akciót vezető Gerrit van der Veen-nel együtt kivégezték.

Guermonprez második felesége, a Co-op 2 irodájáról készült egyik archív fotón is szereplő textilművész, **Trude Guermonprez**, (Gertrud Emilie Jalowetz, 1910–1977) már szerencsésebbnek bizonyult. Az osztrák zsidó családból származó lány 1930 táján a hallei Burg Giebichenstein Művészeti Egyetemen a híres textiltervező, Benita Koch-Otte tanítványa lett, aki 1920 és 1925 között a Bauhaus növendéke volt, s a szövőműhely egyik legígéretebb tehetségének számított. Trude 1933-ban lett Paul Guermonprez felesége, s ezt követően egészen a II. világháború végéig Hollandiában élt. Ismerősei közvetítésével 1947-ben sikerült az Egyesült Államokba települnie, ahol alkotóművészként, illetve különböző amerikai egyetemek oktatójaként komoly szerepet játszott a Bauhaus szellemiségén és formavilágán alapuló modern amerikai textilművészet megteremtésében.

Az amsterdami zsidó középiskola
oktatói és növendékei

Atelier Guermonprez

Trude Guermonprez

Gerrit van der Veen

Paul Guermonprez, 1935

Otto Treumann-kiállítás,
Jeruzsálem, 1975

Fre Cohen

Violette Cornelius – Ellenállók

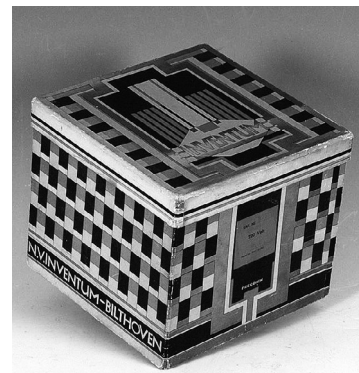
De Vrije Kunstenaar

Paul Citroen
jeruzsálemi kiállításának
plakátja, 1960

Otto Treumann
– Poster, 1962

Fre Cohen
– Doboz, 1930

Fre Cohen – Verslag Girokantoor

Stefn Schlesinger
– Voorbeelden..., 1939

GALINKA EHRENFEST,
S EGY REJTÉLYES SPANYOL
FESTŐ MESÉS TÖRTÉNETEI

Ki gondolná, hogy gyermekjátékok és mesekönyvek készítése, illetve értékesítése akár ellenzéki tevékenységnek is minősülhet, vagy akár a II. világháború idején folyó ellenállási mozgalom részét, sajátos megnyilvánulási formáját is képezheti! Mindenesetre ezt példázza **Anna Galinka Ehrenfest** (1910–1979) és módos amszterdami zsidó kereskedőcsaládból származó férje, **Jacob Kloot** (Jaap Kloots 1916–1943) esete, akik az 1930-as évek derekán mindketten a Nieuwe Kunstschool növendékei voltak, sőt nagy valószínűség szerint a híres magániskola egyik kurzusán ismerkedhettek össze. Mielőtt azonban a házaspár Corunda néven Amszterdamban alapított vállalkozásáról, illetve az általuk kiadott kötetekről részletesebben is szó esne, érdemes röviden megismerni Galinka Ehrenfest családjának a történetével is, ugyanis – mint ki fog derülni – egy nem mindennapi famíliáról van szó.³⁰

Az illusztrátornő édesapja, a bécsi zsidó családból származó Paul Ehrenfest (1880–1933) nemzetközi hírű fizikus és természettudós volt, aki 1912-ben a leideni egyetem professzora lett, így a család Hollandiába költözött. Édesanyja, az orosz származású matematikus, Tatjana Avanasjeva (1876–1964) ugyancsak sokoldalú személyiség lehetett, még a család 1913–1914 között épült, később műemlékké nyilvánított leideni otthonát is ő tervezte. Az ezt követő években a Witte Rozenstraat 47. szám alatt található legendás Ehrenfest-házban szinte egymásnak adták a kulcsot a Nobel-díjas tudósok; tudjuk például, hogy még Albert Einstein is a család közeli barátai közé tartozott. (Mindezt egyébként számos, a család különböző tagjaival készített közös fotó is bizonyítja, melyeken olykor a fiatal Galinka alakja is felfedezhető.) Egy váratlan, 1933 szeptemberében bekövetkezett tragikus esemény azonban teljesen feldúlta a család életét. A már hosszú ideje depresszióban szenvedő édesapa, az amszterdami Waterink Instituut várótermében lelőtte Down-szindrómában szenvedő fiát, Vaszilijt, majd önmagával is végzett.³¹

Térjünk azonban vissza Galinka Ehrenfest és férje vállalkozásához, s az általuk 1941 és 1943 között kiadott El Pintor-kötetekhez, melyek rövid időn belül nemcsak Hollandiában, de külföldön is igen sikeressé és keresettekké váltak.³² Galinka már korábban – amikor egy ideig a leideni gyermekklinikán dolgozott – szembesült a ténnyel, hogy a kicsik többsége nem rendelkezik olyan játékokkal, il-

letve mesekönyvekkel, melyek fantáziájukat és kreativitásukat fejlesztve hozzájárulhatnak a gyermekek szellemi fejlődéséhez. Talán innen jöhetett az ötlet, hogy ilyen hiánypótló termékeket készítsenek, illetve dobjanak piacra. A náci megszállást követően persze zsidó származású írók és művészek már nem publikálhattak, illetve nem jelentethették meg műveiket a saját nevük alatt, így szükség volt valamiféle fedőnévre.

Az El Pintor (spanyolul: a festő) tehát eredetileg álnévként szolgált a szerzőpáros (és alkalmi munkatársaik) számára, hamarosan azonban jól csengő márkavédjeggyé vált a nemzetközi könyvpiacra. El Pintor egyébként akár valós személynek is tűnhetett, az egyes (rendszerint valamilyen konkrét helyszín vagy speciális téma köré épülő) kötetekben olvasható mesés történetek ugyanis úgy lettek megfogalmazva, mintha azokat egy rejtélyes személy gyűjtötte volna össze barangolásai során, hogy aztán továbbadhassa ezeket a szűkebb és tágabb környezetünket, illetve világunk rejtett titkait és érdekességeit megismerni vágyó fiatal olvasói számára. Ráadásul e kiadványok lapjain varázslatos módon szinte életre keltek, formát öltöttek ezeknek a mesés történeteknek a szereplői és helyszínei. Az El Pintor-könyvek valószínűleg éppen azért válhattak olyan sikeressé annak idején, mert nem hagyományos értelemben vett mesekönyvek voltak, hanem olyan játékos feladatokkal, illetve kérdésekkel kombinált, szórakoztató módon tudományos ismereteket terjesztő kötetek, leporellók, melyek érthető módon felkeltették a kisgyermekek érdeklődését.³³

Sejthető, hogy kezdettől fogva volt valamilyen munkamegosztás a szerzőpáros között. Míg Galinka Ehrenfest a művészeti vezető szerepét töltötte be, aki az illusztrációk nagy részét is készítette, s gondoskodott róla, hogy az egyes kötetek formai és tartalmi szempontból egyaránt megfeleljenek az elképzeléseknek, illetve a gyermekek igényeinek, addig kiváló üzleti érzékkel rendelkező férje elsősorban a kiadás, illetve értékesítés megszervezésével foglalkozott. Talán ők maguk is meglepődtek az 1941-ben elsőként kiadott *El Pintors Toverboek van 1001 nacht* (Az 1001 éjszaka El Pintor varázskönyve) kedvező fogadtatásán, s ezen felbuzdulva, egymás után jelentették meg a további köteteket, melyek hamarosan olyan hallatlanul sikeressé váltak, hogy közel tízezres példányszámban fogytak a hazai és külföldi piacon. Az El Pintor-kiadványok egyébként még Németországban is igen kedvelté váltak, sőt, feltehetően éppen a németországi értékesítésekből származó jelentős bevételnek volt köszönhető, hogy Galinka Ehrenfest és Jacob Kloot

Galinka Ehrenfest

El Pintor – Wat Hassan zag

Paul Ehrenfest

Albert Einstein Paul és Galinka Ehrenfesttel

El Pintor – Varázskönyv

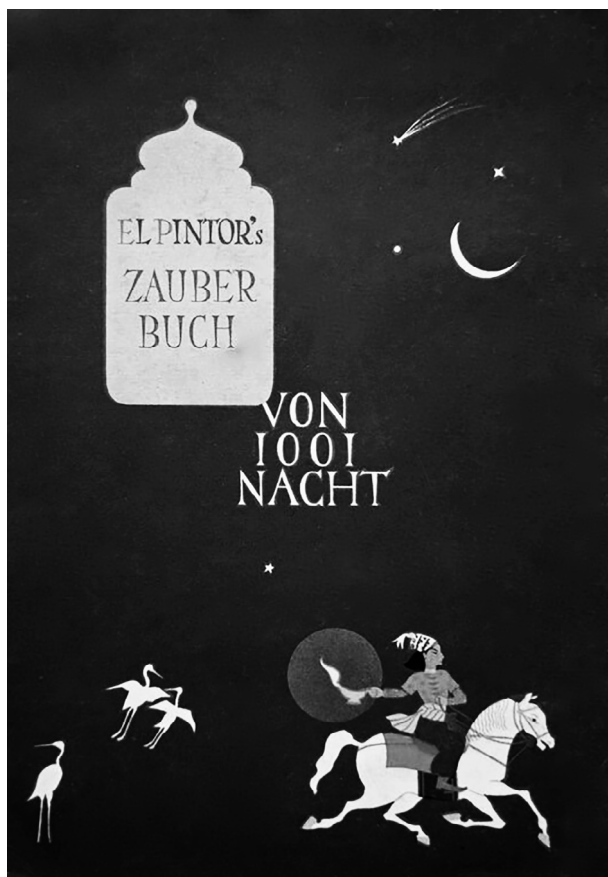
El Pintor – Flora: Bloemenstalletje

El Pintor – Festőkönyv

El Pintor – Gyermekszínház

El Pintor (német kiadás)

El Pintor – Flora: Bloemenstalletje

El Pintor – Eerste en Laatste

El Pintor színháza

a náci megszállás időszakában számos zsidó származású vagy más okból illegalitásba került holland írónak és képzőművésznek munkalehetőséget, illetve anyagi támogatást tudott biztosítani.³⁴

Amikor ezek a kötetek készültek, az alkalmi munkatársak is igyekeztek megőrizni inkognitójukat, az utóbbi évek során, s különösen Linda Horn kutatásainak köszönhetően azonban többeket is sikerült közülük azonosítani.³⁵ Ma már szinte biztosan tudhatjuk, vagy legalábbis feltételezhetjük, hogy Godfried Bomans (1913–1971), Manuel van Loggem (1916–1998), vagy Jef Last (1898–1972) írók, a zsidó származású fényképész Hans Max Wolf (1909–1992), akárcsak a belsőépítész Han Wessing és felesége, a szobrász Eva Eisenloeffel (1917–2011) is azok közé tartozott, akik annak idején részt vettek e legendás mesekönyvek elkészítésében.³⁶

Az El Pintor-kötetek tematikája egyébként igen változatos volt. Míg az egyik mesés történetből azt tudhatták meg a gyermekek, hogy mikor készültek, illetve hogyan is néztek ki az első kerékpárok, vonatok és más közlekedési eszközök (*Eerste en Laatste*), más mesékben különféle növényekről, vagy éppen vadállatokról olvashattak. (*Flora – Bloemstalletje, El Pintor's Dierenparadijs*). A *Metropolia* c. kötet illusztrációi alapján arról alkothattak képet, hogy milyen házak épültek a városokban régen és ma, míg egy másiktól azt tanulhatták meg, hogy csak a rossz gyerekek csinálnak szemétdombot a lakásból, és valójában sokkal jobb játék, ha mindennek megkeressük, illetve megtaláljuk a helyét a szobánkban (*Rommel Jan*). Egyes kötetek egzotikus, távoli tájakra repítették az olvasót (*El Pintor's Reizen: Wat Hassan zag*), míg mások a kicsik művészi érzékét, illetve ismereteit hivatottak fejleszteni. Megismertették őket a különböző színekkel, festészeti műfajokkal vagy éppen a színház világával. (*El Pintor's kleurenboek, Het schilderijenboek, El Pintor's Schoonburg voor kinderen*).

Bár a szerzőpárosnak nyilván még számos ötlete lehetett, hogy milyen újabb tematikus kötetekkel lehetne bővíteni a kínálatot, a sikertörténetnek 1943-ban egy tragikus esemény következtében váratlanul vége szakadt. Egy lakásvásárlás kapcsán Galinka Ehrenfest és Jacob Kloot a németek látókörébe került, s letartóztatták őket. Az éppen gyermeket váró feleségnek sikerült valahogy elérnie, hogy végül elengedjék, férjének azonban sajnos már nem volt ilyen szerencséje. Galinka csak később tudta meg, hogy párját elhurcolták. Mint kiderült, Jacob Kloot a lengyelországi Sobibór melletti megsemmisítőtáborban vesztette életét. Férje halála után Galinka próbálta ugyan folytatni a vál-

lalkozást, s még 1946-ban is megjelentetett egy újabb kötetet, közvetlenül a II. világháború vége után azonban a körülmények szemmel láthatóan már korántsem voltak olyan kedvezőek, így végül fel kellett hagynia az El Pintor-mesekönyvek kiadásával. Több mint hetven évvel az első kötet megjelenése után, – egy kifejezetten 4 és 10 év közötti gyermekek számára rendezett 2019-es emlékkiállításnak köszönhetően – a Galinka Ehrenfest által illusztrált történetek varázslatos világa újra életre kelhetett. Bár első hallásra talán kicsit furcsának tűnhet, az elmondottakat figyelembe véve azonban szinte logikusnak mondható, hogy a nagysikerű tárlat megrendezésére éppen a hollandiai ellenállásnak is emléket állító amszterdami Verzetsmuseumban került sor.³⁷

BESNYŐ ÉVA ÉS BARÁTI KÖRE

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a liberális pesti zsidó családból származó, de 1932-től élete végéig Hollandiában élő fényképésznő, Eva Besnyő, azaz Besnyő (Blumgrund) Éva (1910–2003) is azok közé tartozhatott, akik – akárcsak Paul Citroen – szakmai vagy baráti alapon szinte mindenkit személyesen ismerhettek az általunk tárgyalt amszterdami vagy a nácik hatalomra kerülése után Berlinből vagy más honnan ide emigráló művészek közül. Számos ismert portréfotója legalábbis ezt sejteti. Mivel Besnyő Éva élete és munkássága Magyarországon is elég jól ismert, ezért adott keretek között csak arról a kapcsolati hálóról szeretnék egy kicsit részletesebben megemlékezni, amely őt a fent említett művész körhöz, illetve szellemi műhelyhez kötötte.³⁸ Amennyire tudni lehet, Besnyő Éva még Berlinben, 1930 táján, Kepes György közvetítésével ismerkedett össze későbbi férjével, a holland filmes és fényképész **John Fernhout**tal (1913–1987) aki akkoriban szintén itt tanult. Érdemes itt megjegyezni, hogy John egy igen híres holland művészdinasztiából származott. Nagyapja Jan Toorop (1858–1928) a holland szimbolizmus emblematikus figurája volt, édesanyja pedig a korabeli holland kulturális élet egyik kulcsfigurájának számító, s kiterjedt baráti körrel rendelkező **Charley Toorop** (1891–1955) festőnő, aki talán elsősorban realiztikus modorban megfestett portréiról és csoportképeiről vált híressé. John Fernhout már 1930 végén hazatért Németországból, s 1932-ben Besnyő Éva is követte őt Hollandiába, ahol a következő évben össze is házasodtak.

Besnyő Éva, 1933

Besnyő Éva – Charley Toorop

Alexander Bodon

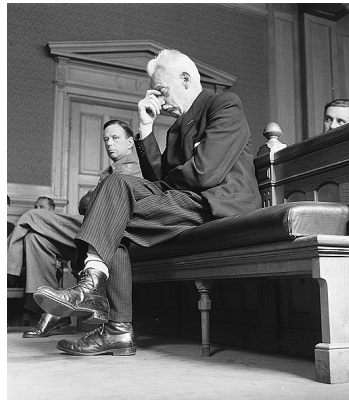
Emmy Andriessé plakátja, 1937

Keizersgracht 516, Amsterdam

Besnyő Éva
– Charley Toorop műterme

Carel Blazer
– Kollaborans a bíróságon,
1945

Fénykép, 1945
(A Rejtőzködő kamera c. kiállítás,
interjú egy ellenállóval.)

Besnyő Éva – Rachel Pellekaan (fotó)

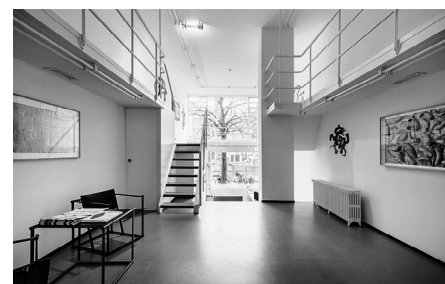
Besnyő Éva és Alexander Bodon
(Pieter Boersma fotója)

Sajtótájékoztató (fotó)

Besnyő Éva – Rachel és Edgar
esküvői fotója

Keizersgracht 516, galéria

Valószínűleg Charley Toorop szakmai kapcsolatainak is szerepe lehetett abban, hogy a fiatal és ambiciózus magyar lány neve rövid időn belül ismertté vált szakmai körökben, sőt már 1933-ban bemutatkozhatott fotóival Hollandiában. Első önálló tárlata az amszterdami Van Lier galéria kiállítótermében volt, majd még ugyanebben az évben Utrechtben is volt egy kiállítása, melyet a De Stijl csoport ismert tagja, az ugyancsak Charley Toorop baráti köréhez tartozó építész és bútortervező, **Gerrit Rietveld** (1888–1964) nyitott meg. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Nieuwe Kunstschool oktatói között korábban már említett Rachel Pellekaan mellett az ő alakja is felfedezhető Charley Toorop egy ekkoriban festett, s jelenleg a rotterdami Museum Boijmans Van Beuningen gyűjteményében őrzött, *De maaltijd der vrienden* (Barátok ebédje) címen ismert csoportképén, s a Toorop-famíliához való kötődést szintén jól dokumentálják Besnyő Évának azok a fotói, melyeken anyósát örökítették meg munka közben.³⁹ Már eddig is kiderülhetett, hogy az általunk tárgyalt művészek gyakran nem csupán szakmai, hanem olykor magánéleti szempontból is igen szoros szálakkal kötődtek egymáshoz. A már említett példákon túl Rachel Pellekaan esete is ezt bizonyítja, ő ugyanis John Fernhout fivérének, a festő Edgar Fernhoutnak lett a felesége. Házasságkötésüket egyébként Besnyő Éva is megörökítette egy bensőséges hangulatú fényképén. A baloldali beállítottságú, s a társadalom elesettjei iránt mindig is fogékony Besnyő már 1933 táján csatlakozott az antikapitalista nézeteket valló holland fényképészek Vereniging van Arbeidersfotografen nevű, 1931 és 1934 között működő egyesületéhez, melynek egyébként férje, John Fernhout az egyik alapítótagja volt. Céljuk az „új művészet” (például a szovjet filmek) megismertetése és népszerűsítése volt, illetve a társadalmi igazságtalanságok, a dolgozók kiszákmányolásának feltárása és dokumentálása.⁴⁰

Egyes korabeli újsághirdetéseken Besnyő Éva neve is felbukkant, egyébként a Nieuwe Kunstschool oktatójaként, nem kimutatható azonban, hogy (legalábbis ennek az iskolának a keretein belül) ténylegesen is lettek volna tanítványai.⁴¹ Ennek ellenére biztosra vehető, hogy Besnyő szinte kezdettől szoros szakmai és baráti kapcsolatban állt Paul Citroen körével, tudjuk például, hogy 1935 és 1939 között Besnyő közösen bérelt házat, illetve működtetett egy stúdiót **Carel Blazer** (1911–1980) fényképésszel és a magyar származású **Alexander Bodon** (Bodon Sándor, 1903–1993) belsőépítésszel, akik mindketten vezettek kurzusokat a Nieuwe Kunstschoolban. Ez az amszterdami Keizersgracht 522. sz. alatt található épület rövid időn belül

fényképészek és képzőművészek kedvelt találkahielye lett.⁴² Besnyő Éva – a modern formatervezés és tipográfia terén is úttörőnek számító, korábban a Bauhausban is oktató, s a De Stijl-csoport egyes tagjaival szoros kapcsolatban álló **Piet Zwart** (1885–1977), a Vereniging van Arbeidersfotografen csoportban is fontos szerepet játszó grafikus és formatervező, **Paul Schuitema** (1897–1973), vagy **Gerard Kiljan** (1891–1968) és **Jan Kamman** (1898–1983) mellett – hamarosan a fotótörténetben Nieuwe Fotografie (New Photography) néven emlegetett modern fényképészet ismert, markáns figurájává vált Hollandiában.⁴³

1936-ban Besnyő Éva is részt vett fotóival azon a *De Olympiade Onder Dictatur* (holland rövidítése *DOOD*, azaz halál) címen megrendezett tárlaton, melynek célja az volt, hogy a kiállító művészek tiltakozásukat fejezhessék ki amiatt, hogy az olimpiát 1936-ban a náci Németországban rendezték meg. Egy évvel később, a *Foto 37* címen az amszterdami Stedelijk Museumban bemutatott nemzetközi kiállítás rendezőbizottságában Cas Oosthuys és Paul Schuitema mellett Besnyő Éva is helyet kapott. A fotótörténeti jelentőségű tárlat (melynek anyagába talán éppen neki köszönhetően még Brassai és Moholy-Nagy egyes alkotásai is bekerültek) a fotóművészet sokszínűségét és különféle lehetséges funkcióit igyekezett árnyalt módon bemutatni a közönségnek.⁴⁴ A kiállítás plakátját az a liberális zsidó családból származó **Emmy Andriessse** (1914–1953) készítette, aki ekkoriban fejezte be tanulmányait a hágai Képzőművészeti Akadémián, ahol a szintén a Bauhaus oktatási elveit valló Gerrit Kiljan vezetése mellett reklámtervezést és fényképészetet tanult. A Nieuwe Fotografie helyi képviselőivel, így Besnyő Évával is szoros kapcsolatban álló nő 1941-ben **Dik Elffers** (1910–1990) felesége lett, aki egy ideig szintén tanított a már említett, Paul Citroen által alapított Nieuwe Kunstschoolban. Bár zsidó származása miatt Emmynek is hosszabb ideig rejtőzködni kellett, miután sikerült hamis papírokat beszereznie, újra dolgozhatott. Ő is tagja lett annak az amatőr és hivatásos fényképészekből álló De Ondergedoken Camera (Rejtőzködő kamera) néven ismertté vált amszterdami ellenálló csoportnak, akik a náci megszállók tetteit igyekeztek dokumentálni a II. világháború utolsó éveiben.⁴⁵ Bár az Emma-Leica néven is emlegetett fényképésznő nem egészen negyvenéves korában rákban elhunyt, a Hollandia felszabadulását követő évek során reklám- és divatfotóinak, illetve a Stedelijk Museumot igazgató, Willem Sandberg által tőle megrendelt művészportréknak köszönhetően hazájában, s külföldön is komoly sikereket ért el.⁴⁶

Térjünk azonban még vissza egy időre a Besnyő Évával és Carel Blazerrel évekig közös stúdióban dolgozó Alexander Bodonhoz! Ő 1924 és 1926 között Kaesz Gyula növendékeként belsőépítészeti tanult a Budapesti Iparművészeti Iskolában, majd mestere tanácsára Hollandiába utazott, ahol a rövid ideig a De Stijl-csoporthoz tartozó, s az amszterdami Olimpiai Stadiont is tervező **Jan Wils** (1891–1972) építészeti stúdiójában képezte tovább magát. Itt került kapcsolatba a szintén magyar származású, s 1917-ben a De Stijl alapítótagjai közé számító **Huszár Vilmos** (1884–1960), illetve a híres építész és várostervező **Cornelis van Eesterennel** (1897–1988) is, akik óriási hatással voltak rá. Egy rövid időre még hazatért Magyarországra, azonban rájött, hogy itthon nem tudja megvalósítani modernista elképzeléseit, s 1929-ben végleg Hollandiába települt.⁴⁷ Neve csakhamar ismertté vált, miután 1932-ben őt bízták meg a Schröder en Dupont könyvereskedés Keizersgracht 516. szám alatt található amszterdami üzletének a modernizálásával.⁴⁸ Bodon formabontóan új, funkcionalista szemléletet tükröző megoldásait kezdetben sok kritika érte, s azzal vádolták a magyar belsőépítész, hogy barbár módon belerondított a patinás építészeti környezetbe.⁴⁹ Már 1932-ben tagja lett a néhány évvel korábban **Benjamin Merkelbach** (1901–1961) által alapított amszterdami De 8 építészcsoporthoz, akik a rotterdami Opbouw csoport mellett a modern, funkcionalista építészet legjelentősebb képviselőinek számítottak Hollandiában. Talán éppen Bodon Sándor közvetítésének volt köszönhető, hogy Besnyő Éva is rendszeresen kapott megrendeléseket építészeti fotók készítésére, melyek aztán a két építészcsoporthoz által kiadott *De 8 en Opbouw* nevű szaklapban jelentek meg. Ez a lap egyébként a Nieuwe Kunstschoolban folyó szakmai munkáról is többször tudósított.⁵⁰ Úgy tűnik egyébként, hogy Besnyő Éva és Bodon Sándor egészen életük végéig baráti kapcsolatban maradtak egymással. Pieter Boersma egy 1984-ben róluk készített híres fotója legalábbis ezt sejteti, mely az akkor 74 éves fényképésznőt és a 81 éves építész a Bodon legjelentősebb alkotásaként ismert, s Európa egyik legnagyobb kiállítási csarnokának számító amszterdami RAI (Rijweld Automobil Industrie) előterében örökítette meg.

CHAJA GOLDSTEIN ÉS A CABARET PING PONG TÁRSULATA HOLLANDIÁBAN

Az Amszterdamban átmeneti menedékre lelő személyek, illetve csoportok tárgyalása során nem fe-

ledkezhetünk meg a Cabaret Ping Pong társulatáról sem, melynek egyik ünnepezt sztárja az a **Chaja Goldstein** (1908–1999) volt, akit nem csupán Paul Citroen örökített meg több rajzán, s egy kiváló festményén, hanem **Cees Bantzing** (1914–1985), Besnyő Éva, vagy a korabeli színházi és művészvilág hírességeiről portréfotókat készítő amszterdami sztárfényképész, **Jacob Merkelbach** (1877–1942) is. Az ortodox zsidó családból származó Chaja Ruchel Goldstein egy lengyelországi gettóban született, Rypinben. Tízéves volt, amikor családja a Kelet-Európában egyre gyakoribbá váló pogromok elől Berlinbe menekült. Chaja már itt nőtt fel, itt végezte tanulmányait. Már fiatalon a tánc jelentette az életét. Rövid ideig Max Reinhard színiiskoláját látogatta, de hamarosan a Berlinben élő dán **Lilian Espenak** (1905–1988) tanítványa lett, akit az úgynevezett Ausdruckstanzból és a ritmikus gimnasztikából kifejlesztett pszichoanalitikus táncterápia egyik úttörőjeként tartanak számon.⁵¹ 1931-ben az ő tánctermeiben debütált *Der reiche und der arme Jude* és a *Hebräische Lied* című programjával. Tehetségére hamar felfigyeltek, még a *Berliner Tageblatt* is dicsérő kritikát írt az ekkor még Hanna Goldstein néven ismert művésznőről. Rövidesen már a nem sokkal korábban Maxim Sakaschansky (1886–1952) és Ruth Klinger (1906–1989) által alapított kis berlini zsidó színházban, a Kaftan Cabaret-ban is fellépett, ahol jiddis dalokat adott elő. Ezek a jiddis folklór hagyományait modern elemekkel ötvöző énekes-táncos fellépései külön színpoltot képeztek a német főváros művészeti életében. Csakhamar a berlini avantgárd művészek csoportjával is szoros kapcsolatba került. Tudjuk, hogy egy ideig együtt lakott itt Kepes Györggyel (1906–2001), s hogy szerelmi viszonya volt Wijnand Grijzen (1906–1995) holland illusztrátorral. A gyorsan jött sikert, illetve népszerűséget azonban nem sokáig élvezhette Németországban. A növekvő antiszemitizmus, s a náci hatalomra kerülése miatt 1933-ban Amszterdamba települt, ahol rögtön egymásra találtak a Berlinből hasonló okok miatt távozni kényszerült sorstársaival. Chaja már ebben az évben olyan hollandiai helyszíneken tudott fellépni műsorával, mint az amszterdami Stadsschouburg, az Amsterdams Conservatorium, a rotterdami Studio 32 vagy a Scheveningse Kurhaus, s nevére szintén rábukkanhatunk a korabeli újsághirdetésekből az ugyancsak 1933-ban Hollandiába érkező, s az itt első emigráns kabarének számító Ping Pong-társulat fellépői között.

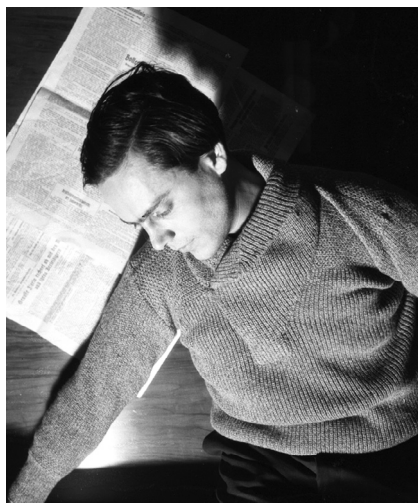
A Kabaret Ping Pong 1931 óta létezett Berlinben, alapítója az akkor mindössze húszéves **Kurt Egon Wolff** (1911–2001) volt. Az Uhlandstrasse

Besnyő Éva – Chaja Goldstein (fotó)

Dora Gerson – Besnyő Éva, 1936

Besnyő Éva
– György Kepes, Berlin, 1930

Merkelbach
– Chaja Goldstein

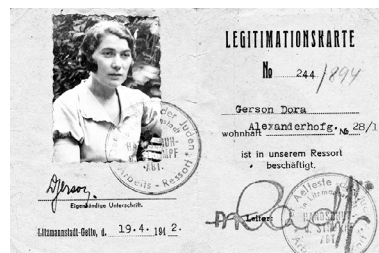
Erwin Bloemenfeld
– Chaja Goldstein, 1932

Merkelbach
– Chaja Goldstein

Paul Citroen
– Géza Weisz (fotó)

Dora Gerson

Paul Citroen – Chaja Goldstein, 1938

RIKA HOPPER THEATER

Directeur JACQUES VAN HOVEN — Telef. 51117
Van Zaterdag 1/m Donderdag 8.15

6 GASTVOORSTELLINGEN
INTERNATIONAAL CABARET
PING PONG

Zang - Dans - Parodie - Humor

Medewerkenden:

DORA GERSON	de meest bekende diseuse
CHAJA GOLDSTEIN	Joodsche liedjes en dansen
BEP	Hollandsche liedjes
DOTZ SON RETHEL	de man met de 1000 geluiden
JULIA MARCUS	Caricaturistische dansen
IRMGARD ANDERSEN	tooneelspeelster
GÉZA WEISZ	Hongaarsche filmkomiek
FRIED. WALTER	piano

Conferencier
KURT EGON WOLFF

Uit de pers: Bij de voorstellingen van het Ping-Pong Cabaret, gaat zelfs de meest verveende cabaretbezoeker tevreden heen.

Prijzen van f 0.50 tot f 2.— rechten inbegrepen
Zondag 2.15 Matinée. Nog goedkoopere prijzen

Nog Lachkaarten verkrijgbaar

Ping pong reklám

Rika Hopper Színház

Paul Citroen
– Chaja Goldstein,
rajz, 1948

Rika Hopper Színház, Amsterdam

Paul Citroen
– Chaja Goldstein

RIKA HOPPER THEATER
Directeur: Jacques van Hoven
Heden 8.15 WAT MAG EN NIET MAG!
Woensdag 18 Aug. 8.15

Cabaret Ping Pong

*Dora Gerzon, Hedi Haas, Edith Zuege, Irmgard Andersen,
Florie Rodrigo, Kurt E. Wolff, Curt Brij, Dotz Son Rethel,
Geza L. Weisz, Hanns Berk e.o.*

Prijzen van 0.75 tot 2.25 rechten inbegrepen

Cabaret Ping Pong
a Rika Hopper Színházban
(Újságkivágat: Algemeen Handelsblas,
1933. 08. 15.)

Paul Citroen
– Chaja Goldstein, 1948

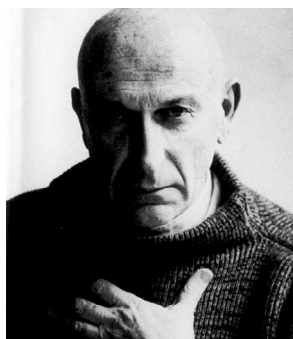
és a Kurfürstendamm sarkán álló Café Plantage színpadán léptek fel. Bár az erősen politikai töltetű, s a nácikkal szemben egyértelműen kritikus hangvételű produkcióiról elhíresült társulat összetétele elég változó volt, többé-kevésbé rekonstruálható, hogy ennek az 1933-tól az amszterdami Rika Hopper Theaterben fellépő kabarétársulatnak – melynek aktuális programjáról rendszeresen tudósítottak a korabeli holland újságok – kik is voltak valójában a leghíresebb sztárjai. Az igazi húzónévnek kétségtelenül a társulat egyik alapítótagja, a berlini Reinhardtschule egykori növendéke, az ünnepelt színész és szanzonekes **Dora Gerson** (Dorothea Sluizer-Gerson, 1899–1943) számított.⁵² A groteszk tánckoreográfiáiról és pantomimelőadásairól ismert **Julia Marcus** (1905–2002) neve ugyancsak olvasható volt a Ping Pong társulat egyik első, 1933-as amszterdami fellépéséről tudósító újsághirdetésben. Ő korábban hozzávetőlegesen hat éven keresztül a berlini opera balettkarának a tagja volt, majd különféle német kabarékban lépett fel. Különösen emlékezetes volt a Leon Hirsch által alapított berlini Kabarett „Die Wespen” színpadán 1927-ben bemutatott Hitler-paródiája. Szintén az *Ausdruckstanz*-on alapuló groteszk, dadaista tánckoreográfiával hívta fel a figyelmet magára a társulat egy másik tagja, az amszterdami **Florrie Rodrigo** (Flora Rodriguez 1893–1996) akinek az ősei Portugáliából Hollandiába menekült zsidók voltak. Ő is, akárcsak a korábban említett művészek legtöbbször baloldali volt, 1930-ban még a holland kommunista pártba is belépett. Korábban, az 1920-as évek elején Németországban is többször fellépett, de a fokozódó antiszemitizmus miatt csakhamar visszatért hazájába, ahol táncosként, illetve táncpedagógusként egyaránt komoly hírnevet szerzett magának. Bár neki (Dora Gersonnal ellentétben) sikerült megmenekülnie, édesanyja és lánytestvére a holokauszt áldozatai lettek.⁵³ A társulat hollandiai fellépéseiről 1936-ot követően már nincs tudásunk. Egyesek önállóan dolgoztak tovább, többen közülük pedig, így például az alapító, Kurt Egon Wolff, az **Irmgard Andersen** művésznéven fellépő színésznő és énekesnő Irmgard Levy, (a híres német/amerikai pszichiáter Erwin Levy húga) vagy a társulat szövegírója, **Curt Bry** (1902–1974) még az 1930-as évek vége felé Angliába, vagy az Egyesült Államokba emigráltak. A Ping Pong kabaré társulatának egyébként egy magyar származású tagja is volt, a komikus **Weisz Géza** – Géza L. (Sammy) Weisz (1904–1944) –, aki ugyancsak Auschwitzban végezte. Bár ő Berlinben született, tudjuk, hogy édesapja, Hugo Weisz a Somogy megyében található Nagyatádról származott. Érdemes

itt talán külön is megemlíteni, hogy a Nieuwe Kunstschool alapítója, Paul Citroen 1935-ben még róla is készített egy portrét.

Chaja Goldstein személyéről még fontos megjegyeznünk, hogy 1942 decemberében ő is a westerborki gyűjtőtáborba került. Itt is szerepelt a Max Ehrlich vezette Westerbork-kabaréban, befolyásos ismerőseinek köszönhetően azonban fél évvel később sikerült kiszabadulnia, s megmenekülnie a legrosszabbtól. A II. világháborút követően volt még néhány fellépése Hollandiában, 1948-ban azonban férjével, Theo Güsten filmproducerrel együtt az Egyesült Államokba emigrált. Elutazása előtt, 1948. május 12-én még adott egy nagyszerű búcsúkoncertet az amszterdami Stadsschouwburgban, melynek programfüzetéhez Paul Citroen készítette az illusztrációkat. Chaja Goldstein legkiválóbb, s legkifejezőbb portréja egyébként szintén Paul Citroen egyik alkotása, nevezetesen az az 1938-ban készült festmény, mely jelenleg a zwollei Museum de Fundatie gyűjteményében található. Az 1970-es évek elején Chaja egy időre még visszatért Hollandiába, férje halála után azonban Izraelbe települt. Netányában hunyt el, 1999. január 27-én.

AZ AMSZTERDAMI MENEDÉK

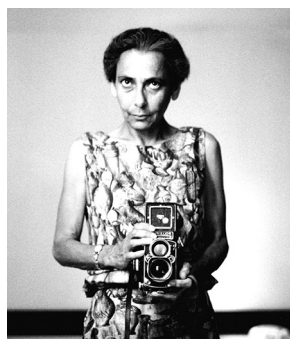
Mint már az eddigiekből is kiderülhetett, az 1930-as években – legalábbis egészen Hollandia németek által történt megszállásáig – Amszterdam fontos és biztonságosnak tűnő menedékhelynek számított a Berlinből vagy máshonnan ide érkező, részben zsidó származású képzőművészek, fényképészek, írók és egyéb baloldali értelmiségiek számára, s nem utolsósorban éppen nekik köszönhetően a város a Bauhaus szellemiségét és oktatási gyakorlatát folytató modern művészeti törekvések egyik jelentős központjává vált Európában. Bár a névsort sokáig lehetne folytatni, adott keretek között csupán néhány további példával szeretném még árnyalni, illetve kiegészíteni a korábban elmondottakat. **Lisbeth Oestreicher** (1902–1989) és testvére, Marie Caroline Oestreicher, – vagy ahogy a fotótörténetben ismertté vált: **Maria Austria** (1915–1975) – élettörténete jól illeszkedik az általunk tárgyalt témakörbe. A zsidó származású, Karlsbadban (Karlovy Varyban) született Lisbeth bécsi és prágai tanulmányok után, 1926-tól Hannes Meyer vezetése mellett Dessauban a Bauhaus szövőműhelyében képezte tovább magát, s a híres iskola növendékei közül ő volt az első, aki Hollandiába települt.⁵⁴ Amennyire tudni lehet, őt még pusztán, vagy elsősorban üzleti megfontolások vezérelték, amikor

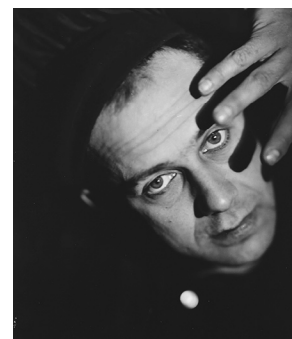
Benno Premsele

Lisbeth Oesterreicher

**Maria Austria – Önarckép,
Jeruzsálem, 1967**

**Marianne Breslauer
– Paul Citroen, 1928**

Elly Premsele

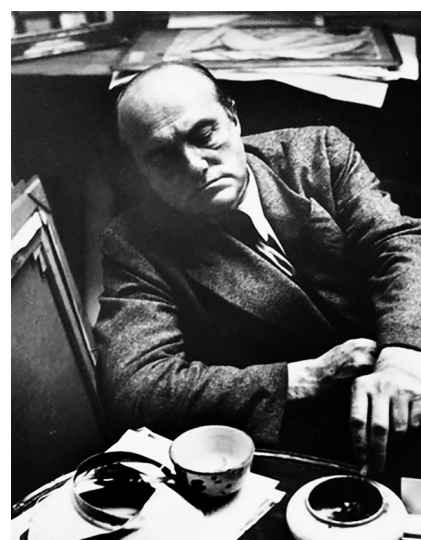
Lisbeth Oesterreicher a Bauhausban

**Marianne Breslauer
– Önarckép, Berlin, 1933**

**Paul Huf – Maria Austria
portréja, 1948 körül**

Max Beckmann

Marianne Breslauer
– önarckép, 1931

Marianne Breslauer
– Ruth von Morgen, 1934

Maria Austria – A Frank Achterhuis
Amszterdamban

Max Beckmann
– Önarckép feleségével, 1941

Max Wessel és Elly Premela

Lisbeth Westerborgban

1930-ban úgy döntött, hogy Amszterdamba költözik, ahol rögtön önálló vállalkozásba is kezdett. 1937-ben csatlakozott hozzá húga, aki korábban Bécsben fényképészetet tanult, s egy ideig a Willinger Vilmos (1879–1943) által 1924-ben alapított híres bécsi Fotoagentur Willinger munkatársaként is dolgozott, de az Ausztriában is egyre fokozódó antiszemitizmus miatt jobbnak látta, ha végül ő is Hollandiába költözik. 1937 és 1942 között Lisbeth és Marie „Model en Foto Austria” néven működtek tovább immár közös amszterdami stúdiójukat.⁵⁵

Míg a náci megszállás idején Maria Austria illegálisba vonult, s fényképészként aktívan részt vett az ellenállásban, nővére számos zsidó sorstársához hasonlóan a westerborki gyűjtőtáborba került. Lisbeth-nek végül – igaz, kissé kalandos módon – sikerült életben maradnia. Megmenekülése állítólag annak volt köszönhető, hogy a táborvezető titkárnője (és szeretője) folyamatosan megrendelésekkel látta el különféle ruhadarabok elkészítésére, ő viszont nyilván nem egészen véletlenül, – s talán mert a görög mitológiából ismerhette Pénelopé vásznának a történetét – soha nem volt még teljesen kész a munkával, amikor a megsemmisítésre szánt zsidókat szállító vonatok éppen indultak volna Auschwitzba, így mindig újabb haladékot kapott. Egyébként nem csupán az életét sikerült ilyen módon megmentenie, hanem – bármilyen furcsának is tűnhet – még a boldogságát is a westerborki táborban találta meg. Lisbeth itt ismerkedett meg ugyanis Otto Birman kémikussal, későbbi férjével, akivel még a gyűjtőtáborban össze is házasodtak 1945. május 6-án. Maria Austria más módon, inkább csak közvetve, s utólag került kapcsolatba a holokauszt borzalmaival. Közel tíz évvel a háború befejeződése után, 1954-ben őt kérték fel, hogy dokumentációs céllal fényképsorozatot készítsen az amszterdami Prinsengracht 263. számú házban található Achterhuisről, Anna Frank egykori búvóhelyéről.⁵⁶

Ugyancsak Amszterdamban talált néhány évre menedéket a zsidó származású berlini műkereskedő és könyvkiadó, **Walter Feilchenfeldt** (1887–1952) is, aki 1924-től a legendás Paul Cassierer-féle könyvkiadó és műkereskedőház társtulajdonosa volt, majd 1933-tól a tíz évvel korábban alapított amszterdami fiilálé vezetője lett. 1936-ban itt házasodott össze az időközben szintén Hollandiába emigrált **Marianne Breslauer** (1909–2001) fényképésszel, aki – mint ahogy ez néhány 1927-28 táján készült portréfotójából is kitűnik – már Berlinben is Paul Citroen baráti köréhez tartozott. Bár Marianne 1937 táján felhagyott a fotózással, s csa-

ládjával együtt még a német megszállás előtt, 1939-ben Svájcba települt, ahol férje halála után sikerrel vezette a főleg 19. századi modern mesterek műveit forgalmazó műkereskedését, a tehetséges, s egykor oly sikeres fényképész 1927 és 1937 között készült felvételei, melyek többek között a korszak öntudatos, modern nőtípusát is számos formában örökítették meg, az utóbbi időben ismét a figyelem középpontjába kerültek.⁵⁷

Itt érdemes röviden megemlékezni arról a különleges tehetségű, s az 1930-as évek elejéig hazájában igen sikeresnek és elismertnek számító német művészről, akinek a műveit a náci hatalomátvétel után már elfajzottnak, illetve degeneráltnak minősítették, s eltávolították a német múzeumokból. Több festménye az 1937. július 19-én Münchenben nyílt híres/hírhedt *Entartete Kunst* c. kiállításon is szerepelt. **Max Beckmann** (1884–1950) az egyre kilátástalanabbnak tűnő helyzetben, még 1937-ben feleségével együtt elhagyta Németországot, Amszterdamba költözött, s mintegy tíz éven keresztül, nehéz körülmények között Hollandiában élt és dolgozott, majd nem sokkal halála előtt, 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált. A művésznek ez az Amszterdamban töltött időszaka egyébként annál is inkább jelentősnek mondható, hiszen Beckmann életművének mintegy egyharmada, köztük számok fontos és jellegzetes alkotás ehhez a korszakhoz köthető.⁵⁸ Talán érdemes itt külön is megemlíteni, hogy Beckmann egyik legfontosabb pártolója, illetve támogatója Hollandiában az a **Helmuth Lutjens** volt, aki Walter Feilchenfeldt előtt az amszterdami Cassierer műkereskedést vezette, s akit a művész meg is örökölt családjában, s aki jelenleg a rotterdami Museum Boijmans Van Beuningen gyűjteményében őrzött, 1944-ben készült csoportképén.

Nem hagyhatjuk említés nélkül az absztrakt konstruktivizmus (vagy geometrikus absztrakció) jelentős, magyar származású képviselőjét sem, aki nem csupán a Bauhaushoz, de a De Stijl csoport egyes tagjaihoz is szoros szálakkal kötődött.⁵⁹ A rendkívül sokoldalú **Weininger Andor** (1899–1986) ugyanis feleségével, az ugyancsak Bauhausban tanult **Eva Fernbachhal** (1903–2007) 1938-ban szintén Hollandiába emigrált, ahol kezdetben Scheveningenben, majd később Amszterdamban laktak a még Berlinből ismert, s nem sokkal korábban hazájába visszatérő Til (Mathilde Maria Petronella) Brugman (1888–1958) író és műfordító házában,⁶⁰ egészen 1951-ig, amikor ők is az Újvilágba, először Kanadába, majd nem sokkal később az Egyesült Államokba költöztek.⁶¹ Tudni lehet, hogy hollandiai tartózkodásuk idején Weininger Andor hálából vendéglátójuk több ekkoriban kiadott

könyvének (például *Tijl Nix, de tranendroger*, 1948. *Wiben en de katten*, 1951.) a borítóját is megtervezte, s illusztrációkat is készített ezekhez a kötetekhez.⁶²

Végezetül kanyarodjunk vissza egy kicsit a történet elejére, a Paul Citroen által alapított amszterdami Nieuwe Kunstschool egyes, eddig még nem említett tanítványaihoz. A zsidó származású, 1928-tól Amszterdamban praktizáló híres orvos és szexológus, Bernard Prensela (1889–1944) két gyermeke, Benno és hat évvel idősebb nővére, Elly is a híres magánegyetem növendékei voltak. A homoszexualitását nyíltan felvállaló formatervező és belsőépítész **Benno Prensela** (1920–1997) Bodon Sándor és Hajo Rose tanítványaként sajátította el azt a szemléletet és tervezési gyakorlatot, melynek köszönhetően a II. világháborút követő évtizedek során a modern holland formatervezés egyik ikonikus alakjává vált. Az 1940-es évek végétől, mint az amszterdami Bijenkorf nagyáruház vezető designere, a legnevesebb divattervezők és képzőművészek bevonásával hatalmas sikereket ért el különféle lakberendezési tárgyak, illetve divattermékek látványos, tárlatszerű bemutatásával, s az 1982-ben általa tervezett, minimalista felfogást tükröző híres Lotek-lámpát még jelenleg is forgalmazzák. 2015-16-ban az amszterdami Joods Historisch Museum is egy nagyszabású kiállítás keretében emlékezett meg a híres holland formatervező, s egykori élet- és munkatársa, a neves divattervező, **Max Heymans** (1918–1997) munkásságáról.⁶³

Rachel Pellekaan tanítványa, **Elly Prensela** (1914–1944), – aki a Nieuwe Kunstschoolban szobrászatot és divatrajzot tanult – sajnos nem érthette meg testvére látványos sikereit.⁶⁴ Bár a náci megszállás idején férjével, Max Wessel újságíróval sikerült átmenetileg elrejtőzniük, búvóhelyüket felfedezték, s 1944-ben ő is (szüleivel és házastársával együtt) Auschwitzban végezte. Mint ahogy e vázlatos összefoglalóból is kiderülhetett, a tanulmányban említett személyek nem csupán a művészet (építészet, formatervezés, reklámgrafika, színház, tánc stb.), illetve a művészeti és iparművészeti oktatás megújításában játszottak fontos, olykor meghatározó szerepet a II. világháború körüli évtizedek során Hollandiában, hanem sokuk élete, vagy éppen végzete, a hollandiai ellenállási mozgalom, s a holokauszt történetéhez is igen szorosan kapcsolódik.

JEGYZETEK

- ¹ *Nederland – Bauhaus. Pioniers van een nieuwe wereld*, kiállításkatalógus, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam 2019.
- ² Joke Hofkamp – Evert van Uitert: *De Nieuwe Kunstschool (1955–1945)*, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 30 (1979) 233–300; *De Nieuwe Kunstschool*, kiállításkatalógus, Stedelijk Museum, Amszterdam 1992.
- ³ Érdemes itt megjegyezni, hogy a náci hatalomátvétel után Max Liebermann maga is nyújtott anyagi támogatást olyan fiatal zsidóknak, akik szerették volna elhagyni Németországot, hogy Palesztinába települhessenek.
- ⁴ Gerard Forde: *Paul Citroen and Erwin Bloemenfeld 1919–1959*, Photographer's Gallery, London 1993; *Erwin Bloemenfeld. Zijn Hollandse jaren 1918–1936*, kiállításkatalógus, Fotomuseum Den Haag, Hága 2006; Yorick Bloemenfeld: *Erwin Bloemenfeld. From Dada to Vogue*, Osborne Samuel Gallery, 2016.
- ⁵ *Paul Citroen: foto's uit de jaren 1929–1955*, kiállításkatalógus, Haags Gemeentemuseum, Hága 1979.
- ⁶ Jacob Bendien, bár jól ismerte és becsülte Piet Mondriaan munkásságát, egyúttal el is határolódott attól a teljesen nonfiguratív vá váló, absztrakt konstruktivista képi világtól, mely Mondriaan 1917 után készült műveit, illetve a DE Stijl-csoport egyes más tagjainak az alkotásait jellemezte. Saját (mindvégig az absztrakt és a figuratív ábrázolásmód között ingázó) spirituális művészetét abszolút festészetnek, illetve meditizmusnak nevezte.
- ⁷ *Jacob Bendien 1890–1955. Een herinneringsboek samengesteld door Paul Citroen*, Brusse, Rotterdam 1940; *Jacob Bendien 1890–1955*, kiállításkatalógus, Fries Museum, Leeuwarden 1985.
- ⁸ R. Keuning – F. Hoekstra, *Paul Citroen (1896–1985) Tussen modernisme en portret*. Uitgeverij WBOOKS: 2008.
- ⁹ Jan Bons: *De Nieuwe Kunstschool van Paul Citroen*, in: Kurt Löb (szerk.) *Paul Citroen en het Bauhaus*. Bruna, Utrecht/Antwerpen 1974, 62–75.
- ¹⁰ Hofkamp-Uitert 1979, (2. jegyzet) 233.o; Nini Jonker: *Nederlanders en Duitsers in het kunstonderwijs, 1900–1940*, in: Kathinka Dittrich – Paul Blom – Flip Bool (szerk.), *Berlijn – Amsterdam 1920–1940. Wisselwerkingen*, Amszterdam 1982, 332–338.
- ¹¹ Dörte Nicolaisen: *Bauhäuslerinnen im niederländischen Exil*, in: Ursula Wiedenmann (szerk.): *Grenzen überschreiten: Frauen, Kunst und Exil*. Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg 2005, 19–34.
- ¹² Hollandia náci megszállása után, 1940. decemberében Helen Ernst a németek fogságába került, akik a ravensbrücki koncentrációs táborba küldték. Bár sikerült túlélnie a világháborút, nem sokkal később, 1946-ban tbc-ben elhunyt. *Pseudoniem: Skorpio. Het werk van Helen Ernst*, kiállításkatalógus, Verzetsmuseum, Amszterdam 1994; Erről a kiállításról: Anneke Visser: *Helen Ernst: rauw leven in houtschool en inkt*, *NRC Handelsblad*. 1994. november 12. 7; Érdemes itt szintén megemlíteni, hogy Eva Raedt-de Canter 1935-ben megjelent *Vrouwengevangenis* (Női börtön) című műve Helen Ernst németországi börtönmélnyei alapján íródott, s a kötetet maga a művésznő illusztrálta néhány rajzával.

- ¹⁵ *Helen Ernst. 1904–1948; Berlin–Amsterdam–Ravensbrück; Stationen einer antifaschistischen Künstlerin*, kiállításkatalógus, Das Verborgene Museum, Berlin 1994; Hans Hübner: *Helen Ernst. Ein zerbrechliches Mädchenkind* (1904–1948), trafo Verlag, 2002.
- ¹⁴ Max Arian: *Zoeken en Scheuren – De Jonge Sandberg*. Johannes van Kessel Publishing 2010.
- ¹⁵ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 236.
- ¹⁶ Érdemes itt megjegyezni, hogy a náci megszállás idején Willem Sandberg is aktívan bekapcsolódott a holland ellenállási mozgalomba, még egyes veszélyes akciókban is részt vett, számos társától eltérően azonban neki szerencséje volt, s egy barátjának köszönhetően sikerült elrejtőznie a németek elől.
- ¹⁷ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 278. j. 14.
- ¹⁸ Rob Lambers: Hans Jaffé, kunsthistoricus en promotor van de moderne kunst. *Kunstlicht* 14 (1993), 10–14.
- ¹⁹ Frank van Lamoen: Paul Guernonprez en Co-op 2. *De Boekenwereld*, jrg. 33, no. 2 (2017), 22–27.
- ²⁰ Violette Cornelius neve egyébként hazánkban sem lehet teljesen ismeretlen, hiszen ő volt az, aki az 1956-os forradalom idején, az osztrák határ mentén, a magyar származású Ata Kandóval együtt fotósorozatot készített a magyarországi menekültekről.
- ²¹ Van der Veen egyébként aktív ellenállóként egészen az 1944 májusában történt letartóztatásáig számos náci központ elleni rajtaütésben vett részt. Anita van Ommeren, Ageeth Scherphuis “Die man had moeten blijven leven: Gerrit Jan van der Veen en het verzet”, Sijthoff, Amsterdam 1988; Claartje Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer: geschiedenis en herinnering*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2014.
- ²² Flip Bool-Veronica Hekking: *De illegale camera 1940-1945: Nederlandse fotografie tijdens de Duitse bezetting*. V+K Publishing 1995; Flip Bool, ‘De vergeten fotografe’, *Holland's Licht* (2002) nr. 2, 18-23; Henny de Lange, De koffers van Cornelius eindelijk open. *Trouw* 6-9-2003.
- ²³ *De verboden muze: onderdrukking van kunst en cultuur, 1935–1945*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum, Amsterdam 1970; Toon Lauwen: *Otto Treumann. Graphic Design in the Netherlands*. 010 Publisher, Rotterdam 2001.
- ²⁴ *Paul Citroen, Drawings*, kiállításkatalógus, Bezalel National Museum, Jeruzsálem 1960; *Otto Traumann, Graphic Designer*, kiállításkatalógus, Israel Museum, Jeruzsálem 1975.
- ²⁵ Csáder László fiatal korától aktív tagja volt a felvidéki Sarló-mozgalomnak, s idővel Kassák Lajos Munka-körével is kapcsolatba került. Bajcsi Ildikó: A csehszlovákiai sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszere 1925–1944, *Regio* 25 (2017) 4. sz. 155–191.
- ²⁶ *Ladislav Csáder: zabudnutý bratislavský modernista / Ladislav Csáder: forgotten modernist of Bratislava*, kiállításkatalógus, (Lubomír Longauer – Monika Mikusova) Gallery of Slovak Union of Visual Arts, 2009, 12–14; Erről a katalógusról: Lubomír Longauer: Ladislav Csáder, cast II, Csáderov pobyt v Holandsku, *Designum* 6/2009, 56–60.
- ²⁷ Stef Jacobs: *Mart Stam: Dichter van staal en glas*, dissertáció, Amsterdam 2016. Peter van Dam – Philip van Praag: *Stefan Schlezinger 1896–1944, atelier voor reclame*, Unipers, Abcoude 1997.
- ²⁸ Noortje van Amerongen: *Kunstnijverheidsonderwijs als vrijbaven, De Middelbare Joodse Kunstnijverheidsschool W.A. Van Leer (1941–1945)*, dissertáció, Universiteit van Utrecht 2012.
- ²⁹ P. van Dam en Ph. Van Praag, *Fré Cohen 1905–1945. Leven en werk van een bewogen kunstenaar*, Unipers, Abcoude 1995.
- ³⁰ A téma orvostörténeti vonatkozásait is érintő rövid tanulmányom *Aranyos gyermekmesék – tragikus emberi sorsok* címmel várhatóan a közeljövőben fog megjelenni a *Lege Artis Medicinae* c. orvosi lap kulturális rovatában.
- ³¹ Paul Halpern: *The Tragic Fate of Physicist Paul Ehrenfest*. Medium, 2015. február 10.; Margriet van der Heijden: *Denken is verrukkelijk. Het leven van Tatiana Afanasjevna en Paul Ehrenfest*. Prometheus, 2021.
- ³² Összesen tizenhét El Pintor-kötetről van tudomásunk. Az utolsót Galinka Ehrenfest már 1946-ban, férje halála után jelentette meg.
- ³³ Theo Gielen: *El Pintor. Artistieke prentenboeken als commercieel massagoed, 1941–1945*. Vantiel 2013.
- ³⁴ Linda Horn: *Galinka Ehrenfest en El Pintor. „Vraag Einstein of hij mijn viool meeneemt”*. Uitgeverij De Buitenkant 2019.
- ³⁵ Toin Duijx: *Het geheim van El Pintor ontrafeld*. Stichting Geschiedenis Kinder-en Jeugdliteratuur, Blogs, 2020. március 7.
- ³⁶ Koen Kleijn: *Kabouer zonder baard, De Groene Amsterdammer*. 2019. május 29. nr. 22.
- ³⁷ A *De wondere wereld van El Pintor* című amszterdami kiállításról: Hanneloes Pen: *Het huis van El Pintor prikelt opnieuw de fantasie van kinderen. Het Parool* 2019. június 11.
- ³⁸ 2020 szeptemberében is volt egy Besnyő Éva életművét bemutató kiállítás Budapesten: *Személyes távolság – Besnyő Éva fotográfiái*. Kassák Múzeum, Budapest 2020. A tárlat képanyaga online formában jelenleg is megtekinthető.
- ³⁹ *De maaltijd der vrienden – De kring rond Charley Toorop 1950–1955*, kiállításkatalógus, Museum Kranenburg, Bergen 1994; Erről a kiállításról: Dolf Welling: *Charley Toorop etaleerde haar milieu. Trouw* 1994, szeptember 2, 19; Tinneke de Ruiter: *Besnyő in Bergen*. Voetnoot, Amsterdam 2000.
- ⁴⁰ F. Bool, J. de Vries, *De arbeidersfotografen. Camera en crisis in de jaren '30*, Amsterdam 1982;
- ⁴¹ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 238.
- ⁴² Ezzel kapcsolatban: Hajo Rose, *Verhuisfolder Keizersgracht 522, Amsterdam ca. 1935. Filmliga* 8 (februari 1935) 2, 34; Besnyő Éva életrajzi adataival kapcsolatban lásd többek között a Berlinische Galerie nagyszabású 2011-es monografikus kiállításához kapcsolódó kötetet: Marion Beckers – Elisabeth Moortgat (szerk.) *Eva Besnyő – Budapest – Berlin – Amsterdam*. Hirmer Verlag 2012. kiállításkatalógus, Berlinische Galerie, Berlin 2011.
- ⁴³ Dick Maan: *Paul Schuitema, Beeldend organisator*. Uitgeverij 010, Rotterdam 2006; Yvonne Brentjes, Piet Zwart vormingenieur, Waanders Uitgevers Zwolle, 2008.
- ⁴⁴ Erről a kiállításról: Paul Schuitema: *Fotovraagstukken 1937, De Groene Amsterdammer*, 1937. június 19, 3.
- ⁴⁵ A korábban már említett fotósok közül többen is, így például Carel Blazer, Cas Oorthuys vagy Violette Cornelius szintén tagjai voltak ennek a csoportnak, mely nevét egy

- De ondergedoken Camera* címmel, 1945. júniusában rendezett, s a megszállás idején általuk készített fotódokumentumokat bemutató amszterdami kiállításról nyerte.
- ⁴⁶ Flip Bool – Hripslime Visser: *Emmy Andriessse, 1914–1954*. Focus Publishing, Amszterdam 1995.
- ⁴⁷ Juhász László: *Alexander Bodon*. Akadémia Kiadó, Budapest 1977; Maarten Kloos: *Alexander Bodon* (Monografieën van Nederlandse Architecten) Uitgeverij 010, Rotterdam 1990; Gottdank Tibor: Dinasztiák: Bodonok – pesti tölgyfabútorok, amszterdami irodaházak. in: *Építészforum*, 2021. január 23.
- ⁴⁸ Jelenleg a 2006-ban nyílt Gallery Borzo található ebben az épületben.
- ⁴⁹ A Bodont ért korabeli kritikákkal kapcsolatban: Vékony Zsolt: Bodon Sándor, a holland modernizmus magyar mestere. *Térlátás*, 2019. október 19.
- ⁵⁰ Lotte Beese: Tentoonstelling van het werk der leerlingen van de Nieuwe Kunstschool, *De 8 en Opbouw* 14 (1938) 130–132; Jan Reder: Indrukken van het mode-onderwijs bij Helen Ernst Nieuwe Kunstschool te Amsterdam. *De 8 en Opbouw* 10 (1940) 100–101.
- ⁵¹ A náci hatalomátvétel után neki is el kellett hagynia Németországot. Először Angliába ment, majd az Egyesült Államokba emigrált.
- ⁵² J. Klöters: „Momente so, Momente so”. Dora Gerson en het eerste emigrantencabaret „Ping Pong, in: K. Dittrich – H. Würzner: *Nederland en het Duitse exil, 1935-1940*. Achttien essays, Amszterdam 1982; Katja B. Zaich: „Ich bitte dringend um ein Happyend.” *Deutsche Bühnenkünstler im niederländischem Exil 1935–1945*. Frankfurt am Main 2001, 57–64.
- ⁵³ E. van Schaik, *Op gespannen voet. Geschiedenis van de Nederlandse theaterdans vanaf 1900*, Haarlem 1981, 29–35.
- ⁵⁴ W. Wangler: *Baubau-Weberei am Beispiel der Lisbeth Oestreicher*, Köln 1985; *Baubaus. De weverij en haar invloed in Nederland*. kiállításkatalógus, Nederlands Textiel Museum, Tilburg 1988, 25–32; Marjan Groot: *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880–1940*, Uirgeverij 010, Rotterdam 2007, 517.
- ⁵⁵ Érdemes itt megemlíteni, hogy a Lisbeth által tervezett kötött ruhákat reklámozó modelleket kezdetben Besnyő Éva fotózta, ezt a szerepet később a textiltervező húga, Maria Austria vette át. *Nederland – Bauhaus* 2009. (1.j.) 196.
- ⁵⁶ Ezt a mintegy 150 fotóból álló sorozatot az amszterdami Joods Historisch Museum, illetve a berlini Das Verborgene Museum egy-egy, 2018-ban megrendezett kiállításán is bemutatták. *Maria Austria. Leven voor de Fotografie*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum 2018; *Maria Austria 1915-1975. An Amsterdam Photographer of Neorealism*, kiállításkatalógus, Das Verborgene Museum, Berlin 2018.
- ⁵⁷ *Onbewaakte momenten: Foto's van Marianne Breslauer*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum, Amszterdam 2011.
- ⁵⁸ Ennek a korszaknak a műveiről nyújtott áttekintést az amszterdami Van Gogh Museum, illetve a müncheni Pinakothek der Moderne 2007-ben megrendezett kiállításán: *Max Beckman in Amsterdam*, kiállításkatalógus, Van Gogh Museum, Amszterdam 2007; *Max Beckmann – Exil in Amsterdam*, kiállításkatalógus, Pinakothek der Moderne, München 2007.
- ⁵⁹ Weininger Andor egyes korszakaiban a szürrealizmus-hoz köthető műveket is alkotott. *Andor Weininger: vom Babubaus zur konzeptuellen Kunst*, kiállításkatalógus, Kunstverein für die Rheinlande und Westfalen, Düsseldorf 1990; Bajkay Éva: *Az utópia bűvöletében – Weininger Andor*. Pannónia Könyvek, Pécs 2006.
- ⁶⁰ Til Brugman maga is szoros kapcsolatba került a De Stijl csoport egyes művészeivel, akikkel Piet Mondriaan közvetítésével ismerkedett meg. A leszbikus írónről: Marleen Slob: *De mensen willen niet rijpen, vandaar: Leven en werk van Til Brugman*. VITA, Amszterdam 1994.
- ⁶¹ *Andor Weininger en Nederland 1938–1951*, kiállításkatalógus, Centraal Museum, Utrecht 2002.
- ⁶² *Weininger Andor: A Bauhaustól New Yorkig*, kiállításkatalógus, Janus Pannonius Múzeum, Pécs 2019, 49.
- ⁶³ Az említett *Benno Premesela – Max Heymans. Mannen met lef en stijl* c. kiállításához kapcsolódóan jelent meg a következő publikáció: Yvonne Brentjens – Maaïke Feitsma – Mirjam Knotter: *Benno Premesela e3 Max Heymans. Vormgeving, couture en homo-emantipatie in naoorlogs Nederland*. Waanders, Zwolle 2015.
- ⁶⁴ Jan van Adriechem: *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940–1945*. Waanders, Zwolle 1995, 163.

